

DOBROVITS MIHÁLY

EGY EMBER ARCAI

Egy emberé, aki a Pozsony melletti Szentgyörgy (ma Svätý Jur, Szlovákia) szülőtte, egy koldusszegény talmudista árvaságra jutott gyermeke, aki édesanyja, özvegségre jutván, második házasságában Dunaszerdahelyre vitt. Bár Dunaszerdahelyen a család, kétséget kizáróan, némileg jobb anyagi helyzetbe kerülhetett, ez még mindig nem érte el még a (mai szóhasználatlaltal élve) középosztálybeli jólétet. Vámbéry sorsát tovább súlyosbította ifjúkori betegsége, amelyet ő paralizisnek tartott, de a modern orvostudomány szerint feltehetőleg Legg-Calvé-Perthes-szindrómában szenvedhetett.

Az ifjú Wamberger Hermann (zsinagógái nevén Cvi) élete tehát eleve egy nagy utazással kezdődött, amit egyúttal egy személyiségét átalakító tragédia is megerősített. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ezt követően hősnünk élete nem lett más, mint utazások és átalakulások sorozata. A „Vámbéry-jelenség” lényege valószínűleg éppen ezekben az alakváltozásokban rejlik. Ezt nem úgy kell elképzelnünk, hogy hősnünk bármikor is megtagadta volna önmagát. Vámbéry utazásai többet jelentenek egy felfedező utazásainál. Nemcsak testi valójában utazott, de személyisége és – ha szabad ily fellegzősen fogalmaznunk – lelkesége is követte az utazót. Éppen ebben különbözik kora más nagy felfedezőitől.

ÚT A MAGYARSÁGBA, AVAGY EGY LEVERT NEMZET LEHETŐSÉGEI

Vámbéry, illetve ekkor még mindig Wamberger Hermann 1849-től kezdve tudatosan igyekezett magyarrá válni. Magyar ruhát hordott, magyar nyelven beszélt, s ebben a közegben döntötte el, hogy életét a magyar nemzeti eszme szolgálatába kívánja állítani.

VÁMBÉRY ÉS AZ ISZLÁM

Közismert tény, hogy Vámbéry 1857-ben Eötvös József segítségével Konstantinápolyba utazott. Négy évet töltött itt. A pénztelen magyar emigránsból itt vált Resid Efendivé, az osz-

mánli elit tekintélyes tagjává. Ehhez ismételtelen csak hasonulnia kellett. Bár, állítása szerint, nyilvánosan sosem vált hitvalló muszlimmá, ténylegesen muszlimként élt és viselkedett. Ebben pedig, saját elmondása szerint, éppen zsidóként megélt gyermekkorának emlékei segítettek. Mindezek mellett 1857-ben vált véglegesen Vámbéry Árminná is.

AZ IFJÚ MAGYAR AKADÉMIKUS

Vámbéry még Konstantinápolyban töltötte napjait, amikor új szerep várt rá Pesten. Az egykori Wamberger Hermann, a szentgyörgyi, pozsonyi és soproni koldusdiák immáron törvényesen is Vámbéry Árminként tarthatta meg

székfoglaló előadását mint a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. 1861 nemcsak Vámbéry életében volt fordulópont, de az osztrák önkényuralom alatt élő Magyarország számára is. A Pestre összehívott országgyűlés, a Forinyák Géza személyében halálos áldozattal is járó diákmegmozdulások, amelyek a magyar nyelvű egyetemi oktatás helyreállítása érdekében zajlottak, egy új, forrongó világot jelentettek.

A VÁNDORDERVIS ÚTJAI

A krími háború által létrehozott új hatalmi helyzet Közép-Ázsiában is felértékelte az oszmán hatalom szerepét. Ebben közrejátszott az a hatalmi vákuum is, amely a XIX. század folya-

mán a közép-ázsiai államokban kialakult. Hosszabb vagy rövidebb ellenálás után a közép-ázsiai uralkodóházak elfogadták az Oszmán-ház elméleti primátusát. Ez a primátus még csak távolról sem volt összehasonlítható az európai feudalizmus vazallusrendszerével. A közép-ázsiai államok külső és belső szuverenitása lényegében csorbítatlan maradt. Ebben a közegben készült tehát az ifjú Resid Efendi arra, hogy bejárja Közép-Ázsiát. Feladata formálisan a szultán ágensévé tette, de éppen Konstantinápoly és London szoros együttműködése okán a brit politikai játszmák résztvevőjévé is vált.

Vámbéry 1861-ben indult el közép-ázsiai útjára. Ehhez ismét személyiséget kellett váltania. Az elegáns istanbuli efendiből vándordervissé kellett alakulnia. Így került tehát Vámbéry Haydar efendi, teheráni török követ közvetítésével a kásgari Hadzsi Bilál karavánjába, akikkel 1863. március 28-án indult el Turkesztán felé. Vámbéry útja 1864. április hatodikán ért véget Pesten. Az sem meglepő, hogy a szultán ágensét mindenütt a legmagasabb szinten fogadták. S azon sem csodálkozhatunk, hogy visszaútján nem csak a londoni körök voltak kíváncsiak az eredményeire, hanem még jóval előtte Áli paşa török külügyminiszter is.

Vámbéry útjának legfőbb tudományos eredményét egy olyan dologban kell lássuk, amely ma már – éppen az ő leírása segítségével – közhelyként ment át a tudományos közgondolkodásba. Mindaz, amit a nyugati tudományosság Vámbéryig ismert a keleti török világról, az néhány, a keleti törökség – a mai tudományosság által csagatájának nevezett – közös irodalmi nyelven írott kézirat tanulsága volt. Vámbéry közép-ázsiai utazásait leíró könyvének második része volt az első olyan közlemény, amely a közép-ázsiai etnikumok hiteles leírását tartalmazta. S ezt követték az „Életképek Közép-Ázsiából”, illetve a „A török faj” című írásai.

Vámbéry művének legfőbb érdeme – és egyben útjának legjelentősebb,

máig is ható tudományos eredménye volt –, hogy Közép-Ázsia társadalmában felismerte a rend alapjait. Nem egyszerűen a nyelveket írta le, bár a *Čagataische Sprachstudien*-ben ezt is megette – önmagában ez is nagy eredmény lett volna –, de magukat az etnikai viszonyokat is ismertette. Ezzel, ha vázlatosan is, lényegében egymaga tett annyit, amennyit a húszas-harmincas évek teljes szovjet apparátusa.

A BRIT ÚRIEMBER

Vámbéry életpályája ettől a ponttól kezdve tovább gazdagodott. Az ifjú magyar akadémikus, a pesti egyetem első zsidó származású (bár formálisan református hitre tért) professzora, a világ első török tanszékének alapító atyja egyúttal a londoni elit, sőt a londoni udvari körök tagjává is vált, s egyúttal a brit külpolitika egyik legfontosabb tanácsadójává lett. 1885-ben képes volt arra, hogy az afganisztáni „Pandzsdeh-incidens” nyomán Londonban lemondásra szorítsa Gladstone kormányát. Ugyanakkor Lord Curzon indiai alkirály mellett többek között az ő keze nyomát is viselik Afganisztán mai határai. Egyúttal régi konstantinápolyi kapcsolatait is tovább erősítette. 1876-tól kezdve ugyanis ifjúkori jó barátja, II. Abdülhamid lett a szultán. Vámbéry minden igyekezetét latba vetette, hogy londoni befolyását (itt Edward walesi herceg volt személyes jó barátja) és istanbuli kapcsolatait felhasználva segítsen az 1878-as háborúban megtépzott Oszmán Birodalmat talpon tartani.

A TUDÓS ARCAI

Vámbéry tudósi pályájáról sem egyszerű feladat beszélni. A feladat legfőbb nehézsége abban rejlik, hogy maga az életmű nem tekinthető egységes egésznek.

Vámbéry életműve ebben a tekintetben korántsem egyedülálló a magyar

tudománytörténetben. Mint annyi másban, voltaképpen ebben is korszakot és hagyományt teremtett. Későbbi kutatóink között is megfigyelhető a magyar és a nemzetközi pálya kettéválása.

A magyarok eredetének megszállott kutatója és a nemzetközi politikai szakíró azonban még mindig nem fedti le az életmű egészét. Külön ki kell emelnünk az útleíró Vámbéryt. Amit a XIX. század magyar olvasója esetleg érdekességnek tartott, azt ma önálló teljesítményként értékeljük. Vámbéry útleírásai, valamint közép-ázsiai ismertetői mára már önálló autoritással bíró etnológiai forrásmunkákká lettek. Voltaképpen ebben áll életművének leginkább újra-felfedezendő része. A XX. század vége ugyanis elhozta azt, amiről Vámbéry jószereivel álmodni sem mert. Közép-Ázsiában megszűnt az orosz, illetve a szovjet főhatalom, s helyette új, szuverén nemzeti államok léptek a nemzetközi porondra. Ezek az új államok viszont még magukon hordozzák a múlt minden gondját. Így nyilvánvalóan érdekes a világ számára, hogyan látta a térséget a másfél évszázada arra járt utazó. Ezen keresztül pedig itt az ideje felfedeznünk az etnológus Vámbéryt. A közép-ázsiai tapasztalatait feldolgozó Vámbéry egy másik, ma már önállóvá vált tudomány úttörőjévé is lett. Az Oszmán Birodalom helyzetét, valamint az orosz-brit vetélkedést és annak lehetséges következményeit tagláló elemzései túllépnek a publicisztika határain, és egy önállóan értékelhető politológusi, stratégiai elemzői életművet alkotnak.

ZÁRSZÓ HELYETT

Rövid írásunkban nem tehattünk mást, minthogy fő vonalakban igyekeztünk megragadni azt a jelenséget, amelyet Vámbéry Árminként ismerünk. Egy személy arcait s egy több rétegű életmű dimenzióit szerettük volna bemutatni.